

О.В. Бігняк*

ЮРИДИЧНА І СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Підприємництво, важливість якого зростає внаслідок розвитку ринкових відносин в Україні, є комплексним предметом правового регулювання, що включає кілька аспектів.

Низку проблем підприємництва як предмета правового регулювання висвітлено в працях вчених: І.Є. Єршової, Ж.А. Іонової, Н.А. Клейн, В.В. Лаптева, К.К. Лебедева, О.М. Олейник, В.Ф. Попондопуло, Н.О. Саниахметової та інших дослідників. Однак поза увагою науковців залишились питання співвідношення юридичної та соціальної відповідальності підприємств.

Мета цієї статті полягає у аналізі юридичної та соціальної відповідальності у сфері підприємництва, виявленні їх змісту та розмежуванні.

Самостійна юридична відповідальність суб'єктів підприємництва є необхідною ознакою підприємництва. В юридичній літературі вказується на ознаку відповідальності підприємств. Інколи така відповідальність позначається в якості майнової.

На думку В.Ф. Попондопуло, з комерційним ризиком тісно пов'язана майнова відповідальність самого підприємця, оскільки вона також пов'язана з майновими втратами, але це інше поняття. Майнова відповідальність підприємця як несприятливі майнові наслідки для нього обумовлена правопорушенням з його боку¹. Цю позицію розвиває К.К. Лебедев, на думку якого майнова відповідальність, як і ризик, — невід'ємна економіко-правова ознака підприємництва. Межі майнової відповідальності, як і ризику, залежать від того, як здійснюється підприємницька діяльність — без утворення юридичної особи або через юридичну особу, а в останньому варіанті — від виду організаційно-правової форми юридичної особи².

У літературі відповідальність підприємця називається неоднаково. Одні вчені пишуть про майнову відповідальність³, інші — вказують поряд із майновою фінансову відповідальність⁴ або повну економічну відповідальність⁵.

Варто погодитися з тим, що жодне із зазначених позначень відповідальності як ознаки підприємницької діяльності не є повним, оскільки не охоплює інших видів юридичної відповідальності. Тому більш правильним представляється широке позначення юридичної відповідальності, не обмежене яким-небудь одним її видом, а таке, що об'єднує всі її прояви⁶.

Щодо самостійної відповідальності підприємця як ознаки підприємницької діяльності, необхідно відзначити, що як у раніше діючому Законі України "Про підприємництво", у Господарському кодексі України ця ознака не включена в легальне визначення підприємництва. Разом із тим, відсутність у легальному визначенні поняття підприємництва вказівки на самостійну відповідальність підприємця як ознаки підприємництва не означає, що підприємці не несуть

© Бігняк О.В., 2006

* аспірант Одеської національної юридичної академії

¹ Попондопуло В.Ф. Правовой режим предпринимательства. — Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1994. — С. 17.

² Лебедев К.К. Предпринимательское и коммерческое право: системные аспекты. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. — С. 79.

³ Предпринимательское право: Курс лекций / Под ред. Н.А. Клейн. — М.: Юрид лит., 1993. — С. 12.

⁴ Онищенко В.Ф., Мельничук В.П. Организация и экономика частного предприятия. — К., 1995. — С. 69.

⁵ Спасибо И., Колесников А. Научно-практический комментарий Закона Украины "О предпринимательстве". — Харьков, 1995. — С. 3.

⁶ Саниахметова Н.А. Предпринимательское (хозяйственное) право Украины: Учебное пособие. 2-е изд. — Х.: Одиссей, 2005. — С. 20.

юридичної відповідальності. Зокрема, відповідальність суб'єктів підприємництва регламентується в ст. 49 ГК України, згідно з якою підприємці зобов'язані не завдавати шкоди довіллю, не порушувати права та законні інтереси громадян і їх об'єднань, інших суб'єктів господарювання, установ, організацій, права місцевого самоврядування і держави. Відповідальності за правопорушення у сфері господарювання присвячений розділ V Господарського кодексу України.

Більш детально питання відповідальності підприємця в Господарському кодексі, Цивільному кодексі України, інших законах та нормативно-правових актах регламентовані стосовно конкретних організаційно-правових форм підприємницької діяльності і конкретних видів їхньої діяльності. Підприємці несуть не тільки господарсько-правову відповідальність за порушення господарського законодавства, цивільно-правову відповідальність за порушення цивільно-правових норм, а й у випадках порушення публічно-правових норм — до них можуть застосовуватися інші види відповідальності — адміністративна, кримінальна та ін.

Поряд із юридичною відповідальністю у науковій літературі розрізняють соціальну відповідальність підприємців.

Концепції соціальної ролі бізнесу поступово почали змінюватися в 50-х рр. ХХ століття. Саме тоді з'явилася ґрунтовна праця на теми соціальної відповідальності — книга Хоурда Боуена “Соціальна відповідальність бізнесмена”, де автор поширює концепцію соціальної відповідальності на бізнес та вказує, що усвідомлення більш широких соціальних цілей при прийнятті ділових рішень здатне надати соціальні й економічні вигоди суспільству.

Проблема соціальної відповідальності в основному розроблена в зарубіжній літературі, де необхідність соціальної відповідальності підприємців обумовлюється тією важливою роллю, яку вони відіграють у суспільстві.

Проблема соціальної відповідальності підприємців значно зросла останнім часом. Це зумовлено наростаючою взаємозалежністю і складністю суспільства, у якому взаємини між фізичними і юридичними особами настільки переплелися, що традиційні механізми взаємодії відокремлених суб'єктів підприємництва, кожний із яких дбає лише про свої власні інтереси в ринковій економіці, не працюють ефективно⁷.

У літературі відзначається, що суб'єкти підприємництва повинні не тільки мати на меті одержання прибутку. Корпорація — це більш, ніж економічний інститут, це соціоекономічний інститут. Є в значній мірі саморегулювання суб'єктів підприємництва, що накладає більш високі стандарти, чим держава.

Деякі закордонні вчені виділяють кілька понять, що визначають соціально-відповідальну поведінку підприємців:

— соціальне зобов'язання — це реагування на соціальні проблеми шляхом дотримання права;

— соціальна відповідальність — це реагування на соціальні проблеми за допомогою прийняття на себе відповідальності за різні соціальні програми;

— соціальна чуйність — активна участь у соціальних програмах для соціальної користі⁸.

Разом із тим, найбільш розповсюдженим є поняття “соціальна відповідальність”.

При цьому дається таке загальне визначення, що соціальна відповідальність — це визнання взаємозалежності між індивідуальними особами, організаціями і соціальними інститутами, а також поведінка, що відображає це усвідомлення в межах основи моральних, етичних і економічних цінностей. Відповідь корпорації на вимогу соціальної відповідальності відображає необхідність

⁷ Social Responsibility and the Business Predicament. — Washington: The Brooking Institution, 1975.

⁸ Kuratko F. Donald, Hodgetts M. Richard. Entrepreneurship: a contemporary approach. 3th edition. — The Dryden Press, 1995, p. 735.

широкого, добре спланованого, позитивного зусилля, заснованого на конкретних цілях, установлених із урахуванням суспільних інтересів⁹.

Вважаємо більш правильним підхід, за якого соціальна відповідальність підприємців розуміється в контексті пов'язаних понять: відповідальність бізнесу і відповідальність держави перед бізнесом. Такий підхід прийнятий в англо-російському словнику-довіднику з економіки, де визначені три поняття:

Responsibilities of Business (відповідальність бізнесу) — обов'язок конкретних осіб, що займаються бізнесом — управляючих або менеджерів — стосовно власників підприємства, працівників, клієнтів і суспільства в цілому. Основні обов'язки можна об'єднати в дві групи: перша — обов'язки, пов'язані з юридичною відповідальністю; і друга — обов'язки, пов'язані із соціальною відповідальністю¹⁰;

Social Responsibilities of Business (соціальна відповідальність бізнесу) — відповідальність управляючих або менеджерів за екологічні наслідки своєї діяльності, за справедливість і відсутність дискримінації при найманні на роботу, а також відповідальність перед споживачами¹¹;

Responsibility of Government toward Business (відповідальність уряду (держави) перед бізнесом) — міститься у визначенні правил, дотримання яких дозволить приватному бізнесу, залишаючись вільним і процвітаючим, надавати користь суспільству¹².

При такому підході соціальна відповідальність у сфері підприємництва розуміється в нерозривному зв'язку, по-перше, з юридичною відповідальністю підприємців, що дозволяє зрозуміти їхні взаємозв'язки і взаємозалежність, а по-друге, підкреслює взаємну відповідальність двох сторін “вертикальних” підприємницьких відносин — підприємців і державних органів.

У вітчизняній літературі та літературі постсоціалістичних держав також зростає інтерес до проблеми соціальної відповідальності підприємців.

Соціальна відповідальність вважається однією з рис підприємництва. Підприємець нині не тільки бізнесмен, що уміло веде комерційну діяльність, йому властиве почуття соціальної відповідальності за свої дії¹³.

При цьому у вітчизняній літературі розрізняють два поняття: соціальна відповідальність і соціально-відповідальний підхід. Так, на думку Д.М. Розенберга, соціальна відповідальність — суспільна відповідальність, очікування того, що компанії повинні діяти в інтересах суспільства і вносити свій внесок у вирішення суспільних і соціальних проблем. Соціально-відповідальний підхід до виконання суспільних обов'язків — це підхід, при якому вважається, що підприємство має суспільні та економічні цілі, так само як і обов'язок передбачати виникаючі соціальні проблеми й активно діяти для того, щоб перешкодити їх виникненню¹⁴.

Г.В. Осовська, характеризуючи соціальну відповідальність, зазначає, що прийняття на себе відповідальності має для організації виключно добровільний характер і пов'язаний із бажанням організації зробити свій внесок у розвиток суспільства, до якого її не зобов'язують ні економічні мотиви, ні закони, ні етика. Як правило, маються на увазі різні дії філантропічного характеру, яких ніхто не вимагає і які не приносять компанії відчутної вигоди¹⁵.

Який же зміст вкладають теоретики менеджменту в термін «соціальна відповідальність»? Соціальна відповідальність — це готовність відгукнутися на потреби суспільства, жертвуючи при цьому короткостроковим прибутком. Вкладення в будівництво лікарень і шкіл, філантропічні програми,

⁹ Management and Society. An Institutional Framework. 1982.

¹⁰ Economics: Англо-русский словарь-справочник (Э.Дж. Долан, Б.Т. Домненко. — М.: Лазурь, 1994. — С. 331.

¹¹ Там само. — С. 333.

¹² Там само. — С. 331.

¹³ Бобров В.Я. Основы рыночной экономики. — К.: Либідь, 1995. — С. 56.

¹⁴ Розенберг Д.М. Бизнес и менеджмент. Терминологический словарь. — М.: Инфра-М, 1997. — С. 359.

¹⁵ Осовська Г.В. Основы менеджменту: Навч. посібник. — К.: “Кондор”, 2003. — С. 320.

безпека і висока якість продукції без забруднення навколишнього середовища — все це також підпадає під категорію соціальної відповідальності. Американські спеціалісти в галузі менеджменту говорять, що в нинішній період менеджмент буде формуватися під дією соціальних пріоритетів над метою бізнесу. Вже є менеджери, які в своїй діяльності орієнтуються на суспільну мету і беруть на себе більшу відповідальність перед суспільством за результати приватно-підприємницької практики, ніж це було властиво попереднім професійним управлінцям або власникам¹⁶.

У сучасних умовах соціальні очікування різних суспільних груп щодо організацій, бізнесменів, фінансистів постійно змінюються. Соціально відповідальна стратегія підприємства, організації може бути для неї виключно корисною. Традиційно називають наступні переваги, що одержують для себе організації, здійснюючи цю політику:

- 1) формується більш привабливий образ організації в суспільстві;
- 2) зростає довіра до організації;
- 3) збільшуються товарообіг, кількість клієнтів і т.д., обумовлені поліпшенням ставлення до організації;
- 4) з'являється можливість одержати більш вигідні замовлення;
- 5) завдяки авторитетові організація може проводити більш активну, ефективну політику в суспільстві, розширюючи свою діяльність, зокрема ринки збуту;
- 6) з'являється можливість домогтися зниження місцевих податків і т.д.¹⁷

У періодичній пресі наприкінці 2003 — початку 2004 р. широко обговорювалася тема про так названу соціальну відповідальність бізнесу в Росії. Цій темі було присвячене засідання Правління Торгово-промислової палати РФ 23 грудня 2003 р. На думку С.Н. Шишкіна, під соціальною відповідальністю бізнесу можна розуміти обов'язок суб'єктів підприємницької діяльності здійснювати таку діяльність, не тільки не порушуючи інтересів суспільства і контрагентів, а й беручи участь у вирішенні суспільних (публічних) проблем. Соціальна відповідальність бізнесу в такому розумінні — це не що інше, як позитивна відповідальність господарюючих суб'єктів. Більш того, це реальне втілення принципу партнерства в підприємницьких відносинах не тільки по горизонталі, а й по вертикалі. Принцип партнерства господарюючих суб'єктів як принцип підприємницького права припускає ділове співробітництво даних суб'єктів, їхнє сприяння один одному у виконанні зобов'язань¹⁸.

Існують різні підходи до того, як слід співвідноситися організаціям у відношеннях з їхнім суспільним середовищем, щоб вважатися соціально відповідальними. Багато хто вважає, що організація вважається соціально відповідальною, якщо вона збільшує прибуток, не порушуючи законів і норм державного регулювання. Отже, організація повинна переслідувати тільки економічні цілі. Але має місце й інша точка зору: що організація на додаток до відповідальності економічного характеру покликана враховувати людські і соціальні аспекти впливу свого бізнесу на працівників, споживачів і місцеві громади, у яких відбувається її діяльність, а також вносити певний позитивний внесок у вирішення соціальних проблем у суспільстві в цілому. Громадськість звичайно очікує від бізнесу не тільки високих економічних результатів, а й істотних досягнень з погляду соціальних цілей суспільства.

Звідси організація має врівноважувати свої економічні цілі з економічними і соціальними інтересами тих, хто складає середовище.

¹⁶ Там само. — С. 322.

¹⁷ Шкатулла В.И. Настольная книга менеджера по кадрам. — 2-е изд. — М.: Издательство НОРМА, 2002. — С. 396.

¹⁸ Шишкин С.Н. Вопросы ответственности в предпринимательских отношениях // Развитие хозяйственного законодательства на современном этапе: материалы Международной научной конференции 29 апреля 2004 года. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. — С. 127-128.

Спори про роль бізнесу в суспільстві породили численні аргументи за і проти соціальної відповідальності. Так, серед аргументів на користь соціальної відповідальності виділяються наступні:

— сприятливі для бізнесу довгострокові перспективи. Соціальні дії підприємств, що поліпшують життя місцевого співтовариства або усувають необхідність державного регулювання в цій сфері, можуть бути у власних інтересах підприємств внаслідок вигод, що забезпечуються самою участю в житті суспільства;

— зміна потреб і очікувань широкої громадськості. Пов'язані з бізнесом соціальні очікування нині радикально змінилися. Участь компаній у вирішенні соціальних проблем стає і очікуваною, і необхідною;

— наявність серйозних ресурсів для надання допомоги у вирішенні соціальних проблем. Бізнес має у своєму розпорядженні значні людські і фінансові ресурси, що забезпечує передумови для передачі частини їх на соціальні потреби;

— моральне зобов'язання соціально відповідальної поведінки.

Разом із тим, багато хто виступає проти соціальної відповідальності, посиляючись на такі обставини: порушується принцип максимізації прибутку; витрати на участь у соціальних програмах; недостатній рівень звітності для широкої громадськості; недолік умінь розв'язувати соціальні проблеми¹⁹.

Очевидним є те, що соціально-відповідальний підхід підприємців у сучасний період є необхідною. Слід погодитися з Є.Б. Кубко, що саме в соціальній відповідальності підприємництва і полягає його цінність з точки зору морально-етичних категорій. Аналіз сутності концепції соціальної відповідальності підприємництва (бізнесу) полягає в пошуку компромісу між державою та бізнесом. Провідні ідеї щодо цього полягають не стільки в пошуку компромісу, скільки у виявленні спільних інтересів та в утворенні механізму соціального партнерства підприємницьких структур та державних інститутів. Саме тому в економічно розвинутих країнах підприємницькі структури об'єднують свої зусилля для забезпечення соціального захисту населення, а також для вирішення найбільш актуальних, інколи глобальних, проблем, що стоять перед суспільством і не можуть бути вирішені тільки зусиллями державних органів²⁰.

У результаті дослідження можна дійти наступних висновків.

Слід розмежовувати юридичну та соціальну відповідальність підприємців.

Юридичну відповідальність суб'єктів підприємництва слід вважати необхідною ознакою підприємництва, це ретроспективна відповідальність за поведінку, що порушує чинне законодавство.

Соціальна відповідальність, на відміну від юридичної відповідальності, є позитивною відповідальністю, має на увазі певний рівень добровільної підтримки вирішення соціальних проблем суб'єктом підприємництва. Така відповідальність стосується того, що знаходиться за межами вимог, які містяться у законі, або понад ці вимоги.

Соціально-відповідальну поведінку суб'єктів підприємництва можна визначити як передбачену, сплановану відповідь їх на соціальні очікування суспільства.

Стаття рекомендована до друку кафедрою підприємницького і комерційного права Одеської національної юридичної академії (протокол № 10 від 16 травня 2005 року)

¹⁹ Уткин Э.А. Этика бизнеса. Учебник для вузов. — М.: Издательство «Зерцало», 1998. — С. 115-116.

²⁰ Кубко Є.Б. Соціальна відповідальність підприємництва та правова культура // Правова культура підприємництва. — Київ-Донецьк, 1999. — С. 46-47.